

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІНСТИТУТ КУЛЬТУРИ

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

Збірка статей

Харків ХДІС 1993

БІБЛІОТЕЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО ЯК ЗАСІБ ПІДВИЩЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ НАРОДУ

В сучасних умовах вивчення історії і сучасності України усіх її регіонів є складовою ланкою національно-культурного відродження народу, підвищення його історичної і національної самосвідомості. Це зобов'язує громадські, зокрема, масові бібліотеки активізувати діяльність у галузі бібліотечного краєзнавства з документного й інформаційного забезпечення краєзнавчих потреб читачів. В умовах багатонаціонального складу населення кожного села і міста, в ситуації, коли майже кожен другий громадянин СНД живе за межами свого національно-державного утворення, бібліотечне краєзнавство покликане зіграти інтегративно-гуманістичну, консолідуючу роль у краї, стати одним із провідних засобів підвищення національної самосвідомості його населення.

Бібліотечне краєзнавство повинно зосередити зусилля на об'єднанні жителів краю за допомогою краєзнавчих бібліотечно-бібліографічних ресурсів і засобів; вихованні у мешканців краю почуття справжніх господарів свого села, міста, району чи області; відродженні і збереженні національних, етнічних, природно-географічних, культурно-історичних, мовних традицій краю; поданні старожитам і мігрантам допомоги в поглибленні і розширенні уявлень про свою національно-територіальну культуру; формуванні культури міжнаціонального спілкування; вихованні турботливості й поваги до історії, традицій, обрядів, культури, мови нації і народностей, які проживають у рамках або за межами своїх національно-територіальних утворень; забезпеченні інонаціональному населенню краю можливості якомога швидше адаптуватися до місцевих умов; одержанні уявлень про край в цілому чи окремих його об'єктах і людей; натанні інонаціональному населенню краю можливості задовольняти свої національно-культурні запити за допомогою краєзнавчих бібліотечно-бібліографічних ресурсів і засобів. Нарешті, предметом особливої уваги бібліотек повинні стати видатні люди краю, незалежно від національності, які є гордістю краю. Тільки за цих умов масові бібліотеки зможуть оптимально виконати благородну місію з консолідації багатонаціонального населення краю.

Край – це те загальне, що об'єднує людей різних національностей та етносів в єдину територіальну спільність, робить його мешканців представниками одного кола – односельцями, земляками, киянами, харків'янами тощо. Не можна не погодитися з Д.С. Ліхачовим, який лише: "Любити свою сім'ю, свої враження дитинства, свій дім, свою школу, своє село, своє місто, свою країну, свою культуру і мову, всю земну кулю необхідно, конче необхідно для моральної осілості людини. Людина – це не степова рослина перекооти-поле, яку осінній зітер гоне по степу"¹. На жаль, цей соціально-психологічний аспект – глибоко особистий зв'язок людини зі своєю малою батьківщиною, рідним краєм, поки що слабо враховується бібліотеками при формуванні і пропаганді краєзнавчих фондів. У бібліотечному краєзнавстві, як і у краєзнавстві в цілому, тривалий час панував переважно технократичний, виробничий ухил.

Масові бібліотеки є найдоступнішими культурними центрами краю, з якими місцеве населення підтримує постійний зв'язок. Вони мають зараз змогу об'єднати мешканців села чи міста навколо загальних проблем: екологічне становище в краї, в дорощення місцевих промислів і обрядів, реабілітація репресованих земляків, відрощення так званих неперспективних сіл тощо. Співпраця бібліотек необхідна у відновленні історичних назв міст, сіл, вулиць, в охороні пам'яток і архітектури і мистецтва. Саме бібліотеки можуть стати центрами краєзнавчих осередків².

Для того, щоб любити і шанувати своє рідне місто чи село, треба більше знати про нього. Знання про край одержують різними шляхами, але в першу чергу за допомогою книг і періодичних видань. Певна річ, частина населення має краєзнавчі видання у власних бібліотеках, але більшість з них користується громадськими бібліотеками, в яких зібрані довідкові, наукові, науково-популярні видання, художні твори, газети, журнали, кінофотонодокументи, що висвітлюють різноманітні сторони життя краю.

Як свідчить проведення анкетування 250 читачів в ЦБС України, близько 30 % з них читають краєзнавчі видання постійно. Для 50 % – масова бібліотека є головним джерелом задоволення крає-

¹ Ліхачев Д.С. Письма о добром и прекрасном /Сост. и общ.ред. Г.А.Дубровской. –3-е изд. –М.: Дет. лит.,1989. –С.206.

² Про реєстрацію статуту Всеукраїнської спілки краєзнавців: Постанова Ради Міністрів Української РСР від 24 серпня 1990 р. № 226. – К.,1990. – 16 с.

знавчих потреб. У читанні краєзнавчої літератури читачі віддають перевагу історичній (81,2 %), художній (54,6 %), літературі з питань екології (40,6 %) та культури краю (17 %). Найбільшим попитом користуються довідкові (43,8 %) і науково-популярні видання (21,9 %), а також кінофотодокументи (16,8 %). Однак саме цих видань, на думку читачів, недостатньо у фондах масових бібліотек. Першочергове завдання кожної масової бібліотеки полягає у відновленні репертуару рідкісних краєзнавчих документів і в оперативному придбанні нових краєзнавчих видань. Деякі масові бібліотеки України вже розпочали роботу із налагодження зв'язків з обласними та іншими бібліотеками країни з метою одержання відсутніх в її фонді краєзнавчих документів. Ведуть вивчення й обробку приватних бібліотек краєзнавці-фахівці та аматорів, організують їх виставки в приміщенні бібліотек. Масові бібліотеки виступають навіть і як видавці, коли записують бесіди зі старожилами, пісні, оповідання, створюють альбоми фотографій, краєзнавчі кінофільми тощо. Але масові бібліотеки все ще не готові до повноцінного обслуговування читачів краєзнавчими документами. Краєзнавчі видання тут становлять від 0,8 до 1,7 % обсягу фонду. У середньому на одного читача припадає лише по 0,3 краєзнавчої книжки. В таких умовах масові бібліотеки змушені впроваджувати переважно масові форми роботи: читальні конференції, обговорення книг, зустрічі з місцевими письменниками. Але життя потребує розширення індивідуальних форм роботи з читачами, оптимальної ефективності якої можна досягти лише за умови якісного краєзнавчого фонду, розширення його репертуару.

Досягти відповідності обсягу і складу краєзнавчого фонду потребам читачів, диференціювати форми і методи роботи можна з урахуванням того, що населення краю неоднорідне. Тут мешкають люди різних національностей, корінне і некорінне населення, старожили і мігранти. Часто під корінним населенням краю розуміють предківщину націю, назву якої носить дана країна: українці, білоруси, вірмени). Безперечно, представники цієї нації, як правило, складають ядро корінного населення і споконвічно проживають на території краю. Але не тільки вони. Корінним киянином, одеситом, харків'янином може бути і жодна будь-якої національності, яка народилася в цьому місті чи селі, проживала тут довгий час і мешкає тепер. Людей, які тривалий час проживають на даній локальній території, незалежно від їх національності, слід

нято відносити до категорії старожилів. Вони, як правило, вже мають досить повні знання про край. Тому старожили, постійні читачі бібліотеки, які цікавляться життям свого краю, потребують подальшого поповнення і розширення своїх знань про нього. Вони цікавляться переважно новою краєзнавчою літературою, оскільки більшу частину краєзнавчого фонду бібліотеки вони вже прочитали. Ці читачі мають переважно стійкий інтерес до певної краєзнавчої тематики: історії чи економіки, екології чи культури. Бібліотекарі, знаючи їхні уподобання, ведуть з ними індивідуальну роботу, залучають їх до проведення різноманітних краєзнавчих заходів. Вони є активними учасниками клубу "Краєзнавець".

Інша справа мігранти, люди, які переїхали в дану місцевість не так давно. Ця категорія читачів потребує особливої уваги з боку бібліотечних працівників. Диференційована робота бібліотеки з мігрантами повинна стати однією з основних у сучасних умовах, коли міграційні процеси в країні зростають. Так, між переписами 1926 і 1979 рр. міграційна рухливість населення країни збільшилася у 2,2 рази (частина населення, що мешкає у місці проживання менш як два роки, складала 3,5 % у 1926 р. і 7,7 % у 1979 р.). У 1926 р. 78 % населення країни мешкало в місці свого народження і лише 22 % - в інших місцях, а в 1979 р. останніх було вже 47 %¹. Тобто, практично кожний другий громадянин країни змінив своє місце проживання. Мігранти, люди різних національностей, не повинні почувати себе ізгоями на новому місці проживання. Масові бібліотеки покликані допомогти мігрантам за допомогою новітніх видань, дати їм знання про регіональні особливості краю. Новосели повинні перш за все одержати загальні уявлення про місто чи село, його природні багатства, пам'ятники історії і культури, про наявні навчальні заклади, підприємства тощо. Бібліотеки не тільки повинні задовольнити виникаючі запити мігрантів, але й розвинути у них потребу в систематичному читанні краєзнавчих видань. Вони повинні попередити виникнення такого інтересу шляхом виявлення потенційних читачів краєзнавчої літератури з числа новосельців. Відомо, що місцеві жителі з особливою повагою ставляться саме до тих мігрантів, які не нехтують локально-культурними особливостями

¹ Население СССР за 70 лет. - М.: Наука, 1988. - С. 37.

національностями, які проживають на певній території країни. В умовах багатонаціонального складу населення краю соціальне невдоволення, як правило, набуває національного забарвлення і є значною небезпечкою не тільки для економічної стабільності кожного краю, країни в цілому, але й руйнівно впливає на культуру і мораль окремих націй і народностей. Попередити такі конфлікти можуть, на наш погляд, масові бібліотеки, якщо будуть систематично вести роботу з виховання культури міжнаціонального спілкування, враховувати у своїй діяльності національний склад населення краю, сприяти задоволенню національно-культурних потреб всіх націй і народностей, які мешкають в даному краї.

Країна - це національно-інтернаціональна спільність людей. Сьогодні 73 млн. громадян, тобто понад 20% населення країни, проживають за межами своїх країн. Кожна сьома сім'я - діанаціональна, а то й багатонаціональна. На території України проживають, крім українців і росіян, представники більш як 100 націй і народностей; білоруси, болгары, угорці, вірмени, гагаузи, греки, євреї, молдавани, поляки, румуни, словаки, татари та ін. Тричотирьохчас внаслідок помилок і стотворень у галузі національної політики, бездумних і лукавих ухвален, замовчування і державно-оптимістичного прогословування національного питання ці групи читачів не враховувалися як споживачі національно-культурних цінностей. Зараз існує явний розрив між об'єктивними потребами в галузі відродження національної культури всіх національностей, які проживають на території певного краю, і можливістю їх задоволення бібліотечними ресурсами і засобами.

Масові бібліотеки майже не представляють ніякого інтересу для різноманітних "товариств" і "меморіалів", які прагнуть відродити національні, етнічні, культурні традиції, відновити історичну правду міст і сіл. Масові бібліотеки не тільки упустили ініціативу, але й не спроможні в силу бідного складу краєзнавчих фондів бути корисними цим неформальним об'єднанням. Товариство "Пам'ять", по суті, реакційне, знаходить своїх прихильників, оскільки експлуатує саме святе почуття людей - почуття національної самосвідомості. Бібліотеки ж не в змозі протиставити цьому потрібні аргументи, які містяться в опублікованих і неопублікованих краєзнавчих документах. Таких документів майже немає у фондах місцевих бібліотек. Масові бібліотеки внаслідок кон'юнктурного комплектування краєзнавчих фондів втратили не тільки локальну, але й національну специфіку. Викликає тривогу суно-

речливе, а то й протилежне ставлення до проблеми вдоволення бібліотечними засобами національно-культурних потреб населення як з боку читачів, так і бібліотечних працівників. Під сплеску націоналістичних претензій до повного нігілізму по відношенню до національної культури, історії та літератури. На нашу думку, масові бібліотеки повинні зараз спрямувати свої зусилля на вирішення двох основних проблем. Перша – це сприяння розвитку національних культур і національної самосвідомості населення краю, друга – їх інтернаціоналізація, виховання у населення міста чи села культури міжнаціонального спілкування.

Національно-культурна самосвідомість – проявлення моральної гідності кожної нації і народності. Її рівень вимірюється передусім рівнем збереження культурних традицій, а також масштабами розповсюдження мови. "Мова, – пише П.Мовчан, – була нашою найбільшою, найгострішою національною проблематикою... Мовну проблему розв'язувати потрібно тепер. А мовну – отже, і державну, отже і національну, а відтак – і політичну, і культурну, і екологічну... в ній початок і кінець нашого національного буття"¹.

Як відомо, в Україні довгий час українська мова існувала лише на побутовому рівні, що не стимулювало населення до її вивчення. Тому в останні десятиліття спостерігався спад у читанні літератури українською мовою. Як свідчить проведене нами анкетування читачів 30 ЦБС, тільки 51 % слитаних прагнуть читати видання українською мовою. У деяких регіонах України цей показник ще нижчий. Не стимулювала придбання українських видань і видавнича справа. Так, на одного українця припадає 1,7-1,9 українських книг, тоді як на росіянина – 12,7, естонця – 12,2, латвія – 8,7, литовця – 7,5 примірника. У сучасному стані знаходяться зональні видавництва України, які вважаються основними видавцями краєзнавчої літератури. Так, припинило своє існування зональне видавництво "Промінь" в Дніпропетровську. Не випадково, що у фондах масових бібліотек видання українською мовою становлять 48-53 %, а в Донецькій, Луганській, Одеській областях цей показник досягає 28-33 %². В умовах, коли

¹ Мовчан П. Закон про мову та беззаконня // Літ.Україна.-1991.-31 січня. -С.2.

² Новальская Т.В. Удовлетворение национально-культурных запросов читателей библиотеками украинской ССР: Опыт и проблемы // История культуры советского общества. -Омск, 1990.-С.61.

з 1990 р. на території країни діє Закон про мови в Українській РСР, і українська мова одержала статус державної, масові бібліотеки повинні переглянути своє відношення до комплектування мовного складу фондів. Це треба робити диференційовано з урахуванням існуючої двомовності, обсягу україномовного населення краю, з обліку того, що українською мовою повинен згодом оволодіти кожен житель України. Доцільно впровадити розумне поєднання української та російської мови у спілкування бібліотечних працівників з читачами, проведення вечорів української мови, залучаючи до їхньої організації членів місцевого відділку Товариства української мови ім. Т.Г.Шевченка.

Позитивним фактором росту національної самосвідомості народу є також збереження ним своїх історичних, національних особливостей. На жаль, масові бібліотеки ще слабо ведуть пропаганду українознавчої літератури, вона, як і краєзнавча, не виділена у самостійний підрозділ фонду, розпилена по всіх структурних підрозділах ЦБС, що утруднює її використання читачами. Вважаємо, що в кожному місті доцільно створити бібліотечні національно-культурні осередки, в яких би концентрувалися всі українознавчі і краєзнавчі видання. Це може бути філіал ЦБС, самостійна бібліотека або й комплексна установа – народний дім, під дахом якого можна було б об'єднати бібліотеку, місцевий архів, краєзнавчий музей, фольклорний колектив, місцевий осередок Всеукраїнської спілки краєзнавців, яка відроджена у 1990 р. Створення такого національно-краєзнавчого осередку дозволило б об'єднати зусилля культурно-освітніх установ, аматорських колективів, краєзнавців у вивченні минулого і сьогодення українського народу, а також свого рідного краю, його природи, побуту і звичаїв. Такий осередок можна створити на кошти місцевих Рад, трудових колективів, всіх мешканців краю. Залучити до його організації можна й спонсорів з числа іноземців в українського походження.

Масові бібліотеки повинні вести роботу з задоволення національно-культурних і мовних потреб інонаціонального населення, яке компактно проживає на території краю. Звідси виникає потреба в доукомплектуванні фондів бібліотек мовами народів інонаціонального походження про їх історію, культуру, побут. Це сприятиме зближенню читачів різних національностей, страхуватиме від шовінізму, національної замкненості, виховуватиме дух інтернаціоналізму, прищеплюватиме навички міжнаціонального спіл-

кування в краї, в кожній діанаціональній сім'ї.

До цього часу основним засобом задоволення національних і інтернаціональних потреб читачів вважалася художня література. І це закономірно. Однак цього вже недостатньо у наш час. Так, за даними проведеного ДРБ УРСР ім. КНР¹ дослідження, література народів СНД складає лише 1,5-2 % від загального обсягу художньої літератури, а використовується в середньому тільки на 38 %. У бібліотеки-філіали ЦБС направляється лише 20 % від вказаної у рекомендованих списках літератури¹. Загалом викликає потреба у забезпеченні інснаціонального населення іншою галуззю літератури. В цьому напрямку бібліотеки України вже накопили невеликий досвід. Так, ДРБ започаткувала дослідження "Вивчення потреб і запитів читачів національних меншостей у місцях їхнього компактного проживання". У 1986 р. у Києві була створена бібліотека "Дружби народів", яка спеціалізується на придбанні видань мовами народів СНД. Бібліотека одержує 150 назв журналів і 60 газет. При бібліотеці функціонує клуб "Сузір'я", створено три секції - українська, татарська та єврейська. У межах секцій бібліотека проводить зустрічі з письменниками, істориками, краєзнавцями, організує диспути про шляхи відродження національних культур, а також вечори, на яких присутніх знайомлять зі звичаями, традиціями, фольклором тих чи інших багатих народів. Необхідність у таких багатонаціональних бібліотечних осередках існує в кожному великому місті України. Тому в деяких з них при центральних бібліотеках або філіалах ЦБС створюються спеціалізовані відділи з обслуговування національно-культурних запитів інонаціонального населення. Проте ця робота здійснюється все ще повільно. Вважаємо, що її пріоритет можна за умови участі країн найближчого зарубіжжя, які б надіслали до бібліотек національні видання, а також копії. Теку роботу можна вести й на паритетних умовах. Відома, що понад 10 млн. українців живуть за межами України: у Казахстані, на Кубані, в Сибіру та інших регіонах нашої країни. Отже, на договірній основі можна започаткувати книгообмін національною і краєзнавчою літературою між бібліотеками відповідних регіонів. Допомогти організувати такі осередки можуть і засновані в Україні національно-культурні товариства греків, євреїв, німців, поляків, турко-

¹ Тимошенко В. И. Пропаганда литературы народов СССР в библиотеках в условиях многонациональной республики // История культуры советского общества. - Омск, 1990. - С. 56.

можних народів. Координувати їх зможе задумана до створення Асоціація національно-культурних товариств народів України.

У вихованні культури міжнаціонального спілкування в краї повинна активніше використовуватися і персональна краєзнавча література, тобто література, присвячена видатним людям краю, які, як відомо, належать до різних національностей і зробили суттєвий внесок у розвиток і славу краю. Більшість масових бібліотек збирають у своїх фондах переважно лише матеріали про життя та діяльність уродженців чи їх твори, написані за матеріалами краю. Вони не ставлять своїм завданням найповніше зібрати всі праці видатного земляка. На наш погляд, населення краю повинно мати можливість не тільки одержати уявлення про життя та діяльність відомих людей краю, але й можливість ознайомлення з працями, які принесли землякам не тільки локальну, але й світову славу. В останньому варіанті таблиць Бібліотечно-бібліографічної класифікації для краєзнавчих каталогів в бібліотек взагалі ліквідовано розділ "персоналії", оскільки їх укладачі пропонують розосередити літературу про життя і діяльність громадських діячів краю, письменників, художників за відповідними галузями чи підрозділами. Сподіваємося, що масові бібліотеки не підтримають таке рішення методичного центру й продовжуватимуть відображати в своїх краєзнавчих каталогах за допомогою спеціальних розділів в видання про життя та діяльність видатних людей краю.

Підходячи до бібліотечного краєзнавства реально, необхідно зазначити, що бібліотеки все ще неповно використовують свої можливості з об'єднання населення на загальнолюдській, гуманістичній основі, із задоволення їх національно-культурних потреб, з виховання культури міжнаціонального спілкування. Сьогодні краєзнавча діяльність масових бібліотек — це діяльність з неповною структурою. Розвивається з основному бібліографічний напрямок роботи. Бібліотеки ще не мають повноцінних краєзнавчих і народознавчих фондів і тому не спроможні повноцінно задовольнити відповідні читальські потреби населення краю. Вони часто займають пасивну позицію у залученні населення до читання народознавчої і краєзнавчої літератури, у формуванні своєї читальної аудиторії.

Рівень суспільної корисності масових бібліотек значною мірою залежить від рівня та розвитку суспільних відносин, освіченості і культури населення краю. Тригалий час народознавча і краєзнавча література вважалася соціально незатребуваною. Споді-

ваємося, що в наш час відродження і сплеск потреби в такому роді виданнях будуть стимулювати діяльність бібліотек з виховання у населення поваги до рідного краю, підвищення його національної самосвідомості, вдосконалення міжнародних відносин у кожному селі чи місті.

М. А. Низовий

ВНЕСОК УКРАЇНСЬКИХ ФАХІВЦІВ У СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК СТАТИСТИКИ ДРУКУ

Вітчизняна статистика друку, як галузь практичної й наукової діяльності, що властивими їй прийомами і методами вивчає кількісну характеристику основних процесів підготовки, випуску, розповсюдження та використання творів друку в нерозривній єдності з їх якісними характеристиками, виникла на початку ХІХ ст. Її початок був покладений статистичними розробками А. К. Шторха і Ф. П. Аделунга, вміщеними в їх бібліографічному праці "Систематическое обозрение литературы в России в течение пятилетия с 1801 по 1806 год", що вийшов двома частинами — у 1810 і 1811 рр.

Від того часу статистика друку пройшла складний шлях поступового становлення, розвитку і досягла помітних успіхів, що пов'язані перш за все з іменами таких дореволюційних кітгознавців, бібліографів і статистиків, як Л. М. Павленко, М. М. Лісовський, А. Д. Торопов, та фахівців радянського часу — М. В. Здобнов, К. Й. Проппіна, Т. О. Єрмолаєва, Е. О. Майо-Знак, М. Л. Платова та ін.

У загальну скарбницю розвитку статистики друку зробили свій посильний внесок представники багатьох народів, в тому числі й фахівці України. Їх творчий доробок заслуговує на всебічне вивчення і має розглядатися як відносно невелика за обсягом, але важлива за значенням галузь української культури.

Дореволюційний етап розвитку української статистики друку репрезентований перш за все працями тих діячів української культури і науки, які, не дивлячись на соціальне і національне гноблення в умовах царату, робили все можливе, щоб зафіксувати і взяти на облік друковане слово свого народу, зберегти його від забуття і зайвий раз продемонструвати об'єктивне право українського народу на самостійний розвиток.